

ПРОБЛЕМА ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В ПРАЦЯХ О.М.АПАНОВИЧ

Останні півтора десятиліть ознаменувалися значним піднесенням української історіографії у вивченні широкого кола проблем, присвячених ранній історії українського козацтва та Запорозької Січ¹. Але, незважаючи на широке обговорення зазначених проблем на наукових конференціях та в пресі, на сторінках фахових часописів та збірників, перевидання вартісних праць попередників, підготовку й захист кандидатських та ряду докторських дисертацій, появу цікавих монографій та узагальнюючих досліджень, все ще не вдалося підійти до вироблення загальноприйнятих підходів у висвітленні початкового періоду української козаччини (проблем генезису, чіткого окреслення етапів становлення тощо).

До важливих і актуальних питань ранньокозацької доби продовжують відноситись проблеми пов'язані з дослідженням запорозької гілки українського козацтва, історичних витоків його лицарської культури, процесів кількісного зростання, а також складних трансформаційних якісних перетворень, наслідком якого було оформлення військово-політичної структуризації (виникнення розпорозених протосічей та становлення єдиної Запорозької Січі).

Початковий період української козаччини та оформлення її військово-політичної організації – Запорозької Січі – є одним з актуальних і недостатньо досліджених аспектів вітчизняної медієвістики. Головною причиною незадовільного стану наукової розробки даної проблематики є не лише відсутність достовірних свідчень, а й загалом досить бідна джерельна база з історії українських козаків XV – першої половини XVI ст.

Продуктивним в подальшому дослідженні теми, на нашу думку, може бути, з одного боку, комплексний аналіз наявних

свідчень з широким залученням усіх можливих побічних даних, а з іншого, виявлення нових джерел*, як писемних (особливо в архівосховищах Туреччини), так і археологічних (необхідним стає застосування підводної археології, оскільки Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Покровська Січі в 50-х роках ХХ ст. були затоплені водами Каховського водосховища).

Історіографія названої проблеми свідчить, що остання відзначається різноманітністю поглядів дослідників на ранню історію Запорозької Січі. Найбільш дискусійними на сьогодні є дві групи питань. Перша пов'язана з дилемою: чи була Томаківська Січ першою військово-політичною організацією українських козаків чи ні? Деякі українські (Ю.А.Мицик, Г.Швидько, В.І.Сергійчук, Н.М.Яковенко)² та польські (В.Серчик, Л.Підгородецький, Є.Топольський)³ дослідники, продовжуючи історіографічну традицію, що йде з часу виходу праць О.Рігельмана, Д.Бантиш-Каменського та ін.⁴, однією з перших Запорозьких Січей вважають замок Д.Вишневецького, який існував на острові Мала Хортиця в середині 50-х років ХVI ст. Хоча ще Д.І.Яворницький з певною аргументацією заперечував існування Хортицької Січі, не називали Січчю хортицьких укріплень також Л.В.Падалка, В.Антонович та інші дослідники⁵.

Інший погляд на проблему обстоювався в узагальнюючій десятитомній «Истории Украинской ССР» та тематичній колективній праці «Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва ХVI–ХIX ст.)», а також у працях В.О.Голобуцького, Г.Я.Сергієнка, В.О.Щербака й автора даного дослідження⁶, які місцем першої Запорозької Січі схильні вважати Томаківку. Хоча В.О.Голобуцький все ж, розуміючи недостатню аргументованість своїх висновків в останньому виданні своєї монографії (Київ, 1994), обережно зауважував, що «проблема датування виникнення Запорозької Січі та місця, де вона вперше зародилася, залишається відкритою» і «належить до найбільш складних у науці»⁷.

* Важливою в цьому відношенні є робота: Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – 494 с.

Загалом в радянській історіографії 50-х років ХХ ст., в тому числі й у працях О.Апанович, Запорозька Січ розглядалася, як вагомий центр «військової сили українського народу», який відігравав «видатну роль у визвольній боротьбі українського народу», що не в останню чергу стимулювалося ідеологічними настановами, які ставили «перед радянськими істориками завдання всебічно показати прогресивну роль Запорозької Січі в історії українського народу»⁸. Звідси огульна критика вагомого творчого доробку попередників (яких лайливо тавровано «реакційними», «буржуазними», «націоналістичними»), в тому рахунку і в питаннях виникнення військово-політичної організації українського козацтва за дніпровськими порогами. Важливою передумовою появи та зростання власне запорозьких козаків на думку К.Гуслистою та О.Апанович був «кількісний ріст українського козацтва», яке все частіше переходило «на постійне проживання в низов'ях Дніпра». І лише з часом «запорозькі козаки об'єдналися в одну організацію – Військо Запорозьке з центром у Січі»⁹. В своїй останній узагальнюючій праці О.Апанович більш чітко висловилося щодо генези та передісторії Запорозької Січі: «Виникла і розвинулась на Наддніпрянщині за порогами, в перших десятиліттях ХVІ ст.»¹⁰. При цьому дослідники наголошували на збереженні в Січі давньоруських фортифікаційних традицій (засіки й земляні вали) та відносно пізню появу терміна «січові козаки» (у 80-х роках ХVІ ст. в Томаківській Січі)¹¹.

Другий дискусійний блок проблем пов'язаний з часом заснування Запорозької Січі. Причому хронологічний проміжок, в якому історики визначали початок Січі, досить значний. Так, крайні погляди віддалялись один від одного майже на сто років. Зокрема, як відмічав ще М.С.Грушевський, аналізуючи історіографічний аспект проблеми, Д. Каманін твердив, що Січ на Тавані була створена наприкінці ХV ст., а О.Яблоновський не визнавав існування Запорозької Січі і в другій половині ХVІ ст.¹²

В сучасній історіографії розрив між полярними поглядами дещо скоротився, хоча розбіжності все ще залишаються значними й охоплюють період у півстоліття (від 30-х до 70-х років

XVI ст.). Причому майже ніхто з дослідників не наважувався назвати не те що рік, а й десятиліття заснування Запорозької Січі, а називали, як правило, декілька десятиліть. Зокрема, В.Голобуцький писав, що Січ виникла «можливо, в 30–50-х роках XVI ст.»¹³, К.Гуслистий та О.Апанович – «приблизно на початку другої половини XVI ст.»¹⁴, останні узагальнюючі праці з історії України початку 90-х років нашого століття – «в середині XVI ст.»¹⁵. Деякі історики відносили час виникнення, зокрема Томаківської Січі, до пізнішого періоду, що було продовженням історіографічної традиції, започаткованої М.С.Грушевським. Вчений твердив про «розвій Січі» в 70–80-х роках XVI ст.¹⁶ Щоправда, вказана хронологія дещо поправлялась, і сучасні вітчизняні фахівці твердять, що виникнення Томаківської Січі припадало на 60–70-ті роки XVI ст.¹⁷ Хоча дехто із нинішніх істориків намагається не визнавати першість за Томаківською Січчю й, використовуючи традиційну джерельну базу (що є явно недостатнім), моделює (що моментами виглядає досить штучно) власну періодизацію «переходу українського козацтва до утворення Запорозької Січі»¹⁸. При цьому автори подібних спроб самі ж вимушені констатувати, що рубежем «утворення Запорозької Січі був 1587 рік»¹⁹, тобто саме період існування Першої Запорозької Січі на Томаківці.

В часи незалежності України О.Апанович у своїх козакознавчих студіях все більше наголошувала на державницьких традиціях січовиків: «Запорозька Січ – козацька республіка – залишалася впродовж усього свого існування носієм української державності. Її уряд очолювали кошові отамани, ознакою влади яких була булава»²⁰. А також відзначала загальноісторичне значення Січі: «Запорозька Січ – це один з тих світових феноменів, над якими замислювалися і який намагалися з'ясувати багато поколінь дослідників»²¹. При цьому дослідниця вказувала й на білі плями та подальші перспективи українського козакознавства: «Запорозька Січ відіграла прогресивну роль в історії українського народу. Та дослідники ще й досі не з'ясували всіх питань і загадкових явищ, фактів з життя, побуту й історії запорожців»²².

У працях О.Апанович вагоме місце приділене питанням ранньої історії українського козацтва: «Рубіж XV–XVI століть. Тяжкою, чорною годиною був цей час для України. І тоді народ створив власні збройні сили. Це було козацтво. Саме воно взяло на себе одну з основних державних функцій – захист рідної країни»²³. Загалом дослідниця продовжувала дотримуватися характерної для радянської історіографії соціальної концепції походження козацтва: «Сюди, на територію Південної Київщини (район Черкас і Канева) та Брацлавщини (Південне Побужжя), тікали з далекої Галичини, Волині та Поділля, з міст і сіл Північної Київщини селяни і міська біднота»²⁴. Але вона широко висвітлювала вагому роль переселенців/козаків в освоєнні південноукраїнських земель: «Саме козацтво повернуло до життя спустошені татарами українські степи», а також відмічала неоціненну військову роль козаків у захисті всієї України та інших сусідніх народів: «козаки створили систему укріплень у пониззі Дніпра, за порогами, на дніпровських островах... запорожці об'єдналися в одну організацію – Військо Запорозьке. Спираючись на Січ, воно розпочало активну боротьбу проти загарбників»²⁵.

У проблематиці датування виникнення Запорозької Січі О.Апанович обережно зауважувала про недостатність джерельної бази для остаточного з'ясування цього питання: «Не збереглося точних даних про час заснування Січі»²⁶. Хоча на думку дослідниці: «в другій половині XVI ст. Січ уже була відома далеко за межами України. Європейські володарі відряджали сюди своїх послів, запрошували запорозьких козаків спільно виступати проти султанської Туреччини»²⁷. Зазначимо лише, що дана сентенція не однаковою мірою може стосуватися середини та кінця XVI ст.

В конкретно-історичній частині своїх наукових студій О.Апанович, обережно покликаючись на традиційний підхід щодо висвітлення початкової історії Запорозжя, зазначала: «Кілька разів змінювала Січ своє місцеперебування. Вважали, що спершу вона розташовувалася на острові Хортиці»²⁸. А в останньому своєму виданні, яке ще за життя дослідниці готувалося до друку, вона вже без вагань писала: «Першу Січ було за-

сновано в середині XVI ст. на Хортиці – найбільшому острові на Дніпрі, що входить у межі сучасного Запоріжжя»²⁹. Хоча дослідниці й не вдалося тут уникнути певної неузгодженості, поскільки надалі вона зазначає вже не про власне Січ, а про «замок» на Хортиці: «Тут у середині XVI ст. князь Дмитро Вишневецький спорудив укріплений замок. Його залога складалася з козаків, які, певно, споруджуючи земляні укріплення, використали систему засік»³⁰. Останні припущення про «засіки» на Хортиці поки не знайшли свого підтвердження в джерелах, тим паче, що раніше О.Апанович відмічала про появу власне «січових козаків» лише у 80-х роках XVI ст.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки порушених проблем та внесок О.Апанович у висвітлення даної проблематики свідчить про відсутність єдиного погляду на їх вирішення. Хоча не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані при висвітленні розглядуваної теми, що поряд із значною її актуальністю робить необхідним зацентрувати увагу на ключових її моментах.

* * *

Конкретно-історичний аналіз документального матеріалу свідчить, що перші джерельні відомості про козаків Поділля та Київщини припадають на рубіж 80–90-х років XV ст., а під 1499 р. вже згадуються козаки, які ходили Дніпром на промисли «до Черкас і далі»³¹. Ось ці перші зафіксовані документально козаки-провідники та козаки-уходники, вихідці з міст і волостей (переважно України й частково Білорусії), які спочатку на сезон, а згодом і надовше поселялися за порогами Дніпра, і були прообразом пізніше зафіксованих джерелами «запорозьких» козаків.

Уходництво в таких віддалених від південних українських замків місцях становило велику небезпеку з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають систематичними. Тому козаки і під час господарських робіт носили зброю. Посол австрійського імператора Еріх Лясо-та писав у 90-х роках XVI ст., що кожен там, «їдучи в поле,

вішає на плече рушницю, а до боку – і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає»³².

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об'єднання у ватаги, громади і товариства. Ними будувались укріплені поселення, городки і невеликі січі, перебуваючи в яких, можна було б відбити напади кримчан. Вже як мінімум у 20-х роках XVI ст. такі поселення були засновані аж поблизу татарських кочовищ, з приводу чого хан Сагиб-Гірей скаржився в 1527 р. литовському уряду³³. В 40-х роках вже черкаські ухадники писали скарги великому князю литовському на намісника Андрія Пронського з приводу заборони їм будувати подібні городці в пониззі Дніпра на Орелі й Тясминах³⁴. А на початку 50-х років XVI ст. у районі порогів та островів згадувалося більше 30 уходів і станів, які контролювалися черкаським старостою³⁵. Причому термін «стан», який у даний період все ширше вживався, передбачав не сезонне, а постійне перебування козаків у даному регіоні.

Про те, що козацькі ватаги в другій половині XVI ст. вже постійно залишали в уходах і станах певні залоги, свідчив і сучасник, польський історіограф Мартин Бельський (бл. 1495–1575)³⁶. Проте час, коли окремі козацькі городці та невеличкі протосічі, які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об'єднались у велику Запорозьку Січ, з прийнятною точністю дослідникам визначити ще не вдалося.

Дотичним до хронологічного аспекту вказаної проблеми є й питання про причини виникнення Запорозької Січі, що, вважаємо, було результатом як значних зрушень у тогочасному українському суспільстві, так і кардинальних кількісних та якісних змін у козацтві й стало важливим етапом в його історії.

Тож де, коли, і чому виникла Перша Січ? Для прихильників визнання Хортицького замку першою Запорозькою Січчю подібних питань не існує. Хоча в джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо цього, а використовуються в основному побічні аргументи. Так, твердиться, що на Хортиці були нібито січові укріплення. Але якщо бути точним, то документальні матеріали фіксують тут в середині 50-х років

XVI ст. не «січ», а «городок» або «замок». Також гіпотетично припускається, що «саме сюди стягувались козаки» перед походами та поверталиися з останніх. Але знову ж, як показують дослідження Ш.Лемерес'є-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д. Вишневецького навіть «козаки» майже не згадуються, крім фрагменту військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про «січовиків»³⁷.

Крім того, зазначимо також, що жодне з відомих нині джерел у середині 50-х років XVI ст. не лише прямо не згадує «Січ», але й не дає можливості помітити на Хортиці ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Натомість же Д.Вишневецький у документах охарактеризований як одноособовий володар, а не обраний січовиками поводитир. Та й сам польський король Сигізмунд II Август (1548–1572) в одному із своїх листів (1557 р.) до Д.Вишневецького підкреслював ще й антикозацьку спрямованість збудованого замку: «Для утримування лихих людей..., не допускаючи козаків чинити зачіпки чабанам й шкодити улусам турецького царя»³⁸.

З іншого боку, якщо визнати все ж існування в 50-х роках XVI ст. військово-політичної організації козаків – Хортицької Січі, то виникає цілий ряд запитань. Зокрема, де поділася ця організація після зруйнування Хортицьких укріплень? Чому козаки одразу ж не перенесли Січ в інше місце?* Хоча достеменно відомо, що наступні Січі (починаючи з Томаківської) одразу ж переносилися на інший острів і продовжували своє життя. У випадку ж із «Хортицькою Січчю» ми маємо непояснену (тривалістю в декілька десятиліть) перерву між останньою (середина 50-х рр.) та Томаківською Січчю, безпосередні звістки про яку з'являються в джерелах лише з початку 80-х років XVI ст.

Натомість детальний аналіз джерел свідчить, що все ж першою більш-менш достовірно зафіксованою джерелами військо-

* Переселення частини козаків з Хортиці на острів Монастирський у 1557 р., думаємо, не можна вважати перенесенням Січі, оскільки укріплення на останньому почали зводитися лише починаючи з 1562 р. (а що до цього там було?) та й подальша їх доля після смерті Д. Вишневецького невідома.

во-політичною організацією козаків за порогами була Томаківська* Січ. Вона існувала на однойменному острові, який в давнину ще називали Бучки, Буцький**, Дніпровський і Городище.

Проте відсутність прямих відомостей не дає підстав достеменно точно визначити час заснування Томаківської Січі. Тому в даному питанні слід більше уваги приділити аналізу побічних даних. А вони свідчать, що в першій половині XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці чи в будь-якому іншому місці не існувало. Як відомо, пропозиція черкаського старости Є. Дашковича (1514–1535 рр.) на Піотрковському сеймі 1533 р. про доцільність будівництва фортеці на одному з дніпровських островів із залогою 2000 козаків хоча й отримала схвалення, але, як писав М. Бельський, «з неї нічого не вийшло». Не зафіксувало Запорозьку Січ жодне з відомих джерел і в 50-х роках XVI ст. Так, ревізори Черкаського староства, які на початку 50-х років XVI ст. описували землі Запорожжя, жодним словом не обмовилися про конкретний більш-менш укріплений козацький форпост. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, «уход Томах[к]овку»³⁹.

Подальші події – будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х років XVI ст. та його розгром влітку 1557 р. теж не дають підстав для твердження про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше (на 50 км) і про який французький інженер Гійом-Левассер де Боплан (бл. 1600–1673) писав, що з нього «видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані»⁴⁰. А якщо це так, то й острів Томаківка з Січчю не міг би залишитися непоміченим з Хортиці.

Відсутні відомості про утворення та існування великої Січі на Запорожжі і в наступне десятиліття. Немає таких свідчень ні в джерелах, пов'язаних з останніми роками життя та діяльності Д.Вишневецького (початок 60-х років), ні в листі

* Назва Томаківка могла походити від татарських слів «тамак» – гирло, або «тумак» – шапка.

** Буц – втікач.

Сигізмунда II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець 60-х років). В останньому, зокрема, король писав: «Козакам – тим, які... з'їхавши, на Низу, на Дніпрі, в полі й на інших уходах мешкають, свавільно проживаючи» (1568 р.)⁴¹. Тобто неодноразово підкреслюється розпорошеність поселень запорожців (а основною формою останніх називається все той же сезонний «уход»).

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х років XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 р. польський король) почав проводити жорстку політику по підпорядкуванню Запорожжя. Передбачалося витіснити козаків з даного регіону, частину з них взяти на королівську службу, а найбільш непокірних знищити. Своїм універсалом від 4 квітня 1578 р. Баторій зобов'язав усіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воеводі князю К.Острозькому (бл. 1526–1608) виганяти козаків «з Дніпра» (замітимо: не з Січі) і «на горло карати». До цієї кампанії передбачалося залучити і турецько-татарські війська. Причому в листах останнім Баторій сповіщав, що труднощі у боротьбі із запорожцями ще й у тому, що Польща не має в даному регіоні фортець (про великий укріплений козацький табір теж не згадувалося ні в польських ні в тюркських джерелах)⁴². Загалом заходи князя К.Острозького та похід любельського воеводи Яна Тарла (1578 р.) проти запорожців не дали бажаних результатів⁴³.

Думається, що військові дії проти запорожців були мало-ефективними перш за все через розпорошеність козаків на великому просторі Дніпра та відсутність єдиного центру – Січі, здобути яку Польща в даний час все ж мала достатньо сил (оскільки вже в 1579 р. Баторій оголосив війну Росії, а польська армія захопила ряд російських міст). З іншого боку, Баторій міг піти і на компроміс з козаками, щоб використати укріплену фортецю на Дніпрі в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 чол.)⁴⁴.

Викладений матеріал, думається, дає підстави твердити про те, що практично і в другій половині 70-х років XVI ст. на

Запорожжі не було великої Січі. Козаки в даний період переважно розселилися по уходах, городцях, невеличких протосічах і не були ще згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей був зафіксований в Хроніці Бельського, який радив королю взяти запорожців на службу, «а щоб було плачено їм і нехай би там, на Дніпрі, мешкали., *по островах, яких там є кілька* (тут і надалі курсив наш. – А.Г.), а так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять»⁴⁵. Наведені відомості в Хроніці містяться між подіями 1574 і 1575 рр. Проте, думається, що цей уривок Хроніки, який іменується «Про козаків», відноситься до пізнішого часу, оскільки тут же згадуються каральні акції С. Баторія проти запорожців другої половини 70-х років XVI ст.*

Таким чином, можна констатувати, що в середині 70-х років XVI ст. джерела ще не вирізняли однієї великої Січі, а фіксують наявність декількох островів, на яких мешкали козаки. Не згадується і сам термін «кіш» щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському цей термін (під ним розумівся укріплений табір) був добре відомий і він його неодноразово використовує у своїй Хроніці. Вперше під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися «до Подоля і до Русі», то тоді, сповіщає хроніст, «під Тарнополем кіш (kosz) мали»⁴⁶ (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Тому прочитання В.Голобуцьким та іншими дослідниками місця поселення козаків, зафіксованого в Хроніці «на korzeniu»** як «на коші»⁴⁷, не досить точно відображає описувані реалії. Тут, вважаємо, автор Хроніки вживає інший термін, який слід читати як «на кореню». Можливо малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного «уходу». Вказаний термін був широко вживаний в Україні XVI ст. Коли поселення зводилося на новому місці, то

* В.Голобуцький твердив, що цей сюжет, навпаки, стосувався ранішого періоду (Голобуцький В. Назв, праця. – С. 124).

** Польське «korzen» перекладається – «корінь» (Польсько-російсько-український словник. – К.; Львів, 1991. – С. 115).

в документах часто писалося про оселю «на сыром корени». Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені. Таким чином, кіш Бельському був відомий, але він у середині 70-х років ще не застосовувався щодо укріплених поселень козаків.

Невідомий хроністу був і кошовий отаман Запорозької Січі. Хоч автор Хроніки посаду отамана в середовищі запорожців фіксує, коли пише про доцільність взяти козаків на оплачувану службу, щоб вони «гетьмана від короля мали, а сотники і отамани (batamani) аби присягали»⁴⁸. Численність отаманів свідчила або про деяку кількість кошів з відповідними кошовими, або ж про курінних отаманів – керівників розпорочених по різних островах куренів, що є більш вірогідним.

Перший більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою маємо лише для початку 80-х років XVI ст. Він подається польським істориком Бартошем Папроцьким (бл. 1543–1614), який описав поїздку на Запорожжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній прибув на початку 80-х років XVI ст. на південь України, «до Канева», а далі «їхав до Черкас... і хотів йти під Путивль замок». Проте, «козаки радили йому аби їхав до війська» в Січ⁴⁹.

Як бачимо, Запорозька Січ першої половини 80-х років XVI ст. контролювала значну територію від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків – Канева і Черкас, а січовики вільно пересувалися в даній місцевості, вступаючи в переговори з королівськими посланцями та порівняно вільно почувалися у відносинах із старостами південноукраїнських замків⁵⁰.

У подальшій подорожі шлях Зборовського пролягав «до порогів, де *рицарі* – *люди* мешкають... і там не може ніхто проїхати, крім козаків»⁵¹. У районі порогів польський загін натрапив на передову козацьку заставу, яка контролювала підступи до Січі⁵². Спускаючись далі по Дніпру, Зборовський оповідав, що «там недалеко є замок *Хортиця*, який був Вишневецький поставив». Зазначимо дивну обставину: шляхтич сповіщав про замок, як про існуюче укріплення. Можливо останній на початку 80-х років XVI ст. був не зруйнований або

не повністю зруйнований. Зборовський у даному випадку не міг помилятися. Оскільки він не просто оминав Хортицю, а ночував на острові⁵³. Далі «Зборовський їхав з ними на місце те, де мешкання своє мали; те урочище зветься *Томаківський Острів*, який є так широкий, що може на ньому сховатись 20 000 людей і коней немало»⁵⁴.

Наведені відомості дають можливість дещо уточнити територіальну локацію Томаківської Січі. Остання, як бачимо, розташовувалася не на острові в традиційному значенні цього слова, який був посеред Дніпра чи іншої річки. Термін «острів» у даному випадку вживався в значенні підвищеної частини землі поміж боліт, плавнів, малих річечок (Е.Лясота згадував тут «три Томаківки») правого берега Дніпра, чому й звався також «урочищем».

Подальший опис козацької організації на Томаківці початку 80-х років не залишає сумніву, що то була централізована Запорозька Січ. У даний період у Січі вже збиралися великі січові збори або кіш, які Зборовський, за польською аналогією, називав «рицарським колом»⁵⁵. Цікаво зазначити, що кіш тоді ж збирався і поза межами Січі, наприклад, під час військових походів⁵⁶.

Важливо зазначити, що на таких радах проблеми січового життя демократично обговорювалися всіма її учасниками, а для того щоб рішення вважалось прийнятим й обов'язковим для виконання необхідна була його підтримка переважної більшості січовиків. Так, коли Зборовський на зборах Січі запропонував козакам йти з ним на переговори в Орду, то січовики «розділилися: одні хотіли їхати з ним, інші на те не дали слова»⁵⁷. Коли Зборовський хотів тиском схилити козаків до прийняття кошем його пропозиції, то «вночі великий розрух стався, же... не був від них безпечний здоров'я свого»⁵⁸. Але Зборовський все ж не заспокоївся. І коли він пригрозив січовикам, то козаки «за тими словами скарати (Зборовського. – А.Г.) хотіли згідно звичаю свого: підперезавши міцно, піску за пазуху насипать і в воду вкинути»⁵⁹. В кінцевому підсумку шляхтич змушений був відступитися від нав'язування своєї волі Кошу.

На початку 80-х років XVI ст. у Січі згадується і січова старшина. Зборовський провідника козаків називає «один старший»⁶⁰. Останній неодноразово звертався до Зборовського та від імені козацького товариства вів з поляками переговори. Це був «отаман» (wataman), який під час походів плавав на човні гетьманському⁶¹.

Зборовський також згадував про наявність у Січі регалій найвищої влади, якими були «булава гетьманська» та «зброя перших гетьманів місця того»⁶², що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. А пам'ять про «перших гетьманів» Січі та їхні регалії у першій половині 80-х років XVI ст. були ще не втрачені, тобто Січ була заснована «на місці тому» (на Томаківці) нещодавно. Та й сам термін «січові козаки», як відзначав М.С.Грушевський, укорінюється в джерелах лише в середині 80-х років XVI ст. До першої половини 80-х рр. відносяться і найраніші відомості про дерев'яні січові укріплення – засіки, які будували козаки⁶³.

* * *

На основі викладеного матеріалу правомірною бачиться така схема історичних передумов та процесу виникнення Запорозької Січі.

Протягом другої половини XV ст. основним джерелом поповнення козацтва були промисловці-уходники, які ходили на Низ, де займалися рибальством, мисливством, бортництвом та іншими промислами, а із закінченням сезону поверталися назад для продажу свого товару.

Поступове освоєння Запорожжя призвело до наближення козацьких уходів й станів впритул до татарських кочів'їв, а це, в свою чергу, викликало сутички між зустрічними хвилями колонізації. Що змушувало козаків завжди носити зброю й майстерно володіти нею. До цього ж спонукало створення в середині XV ст. Кримського Ханства, набіги орд якого на Запорожжя та Україну дедалі частішали, а з останньої чверті XV ст. стали систематичними.

Останній фактор значно вплинув на еволюцію козацтва. Оскільки з кінця XV ст. промислова та військова діяльність козаків стають рівноцінно важливими для останніх, бо в умовах постійної загрози турецько-татарських вторгнень уходництво ставало неможливим без надійного військового захисту козацьких угідь. У даний період починають створюватись і перші укріплені поселення на Низу – городці та протосічі, які були розпорошені по території Запорожжя.

Паралельно формуються в той час суто військові козацькі загони, на яких згодом спиралися литовські та польські воєначальники як на провідників у степах, і, яких як професіональних вояків наймали окремі магнати та шляхта для служби в своїх маєтках.

Діяльність козаків-воїнів з кінця XV ст. була пов'язана вже із суто військовими справами: захистом від татар уходів і станів на Низу, шляхетських маєтків, замків та міст Південної України; несенням сторожової служби на Дніпровських переправах та переслідування нападників після їх вторгнень. Окремою формою боротьби козаків в даний час стають як військові напади на близькі татарські кочів'я, так і далекі морські походи на турецькі міста, їх метою часто було не лише звільнення українських бранців і повернення худоби, але й помста за татарські вторгнення та пограбування кочів'їв і міст останніх.

Протягом першої половини XVI ст. промислово-військові козацькі товариства, ватаги й загони на Низу поступово витіснили татарські кочів'я з правого на лівий берег Дніпра й освоїли Запорожжя, перейшовши від сезонних промислів до постійного проживання в невеликих протосічах та городцях, де і взимку залишалися певні козацькі залоги.

Проте значні зміни, які відбувалися в українському суспільстві в середині XVI ст., стають важливим фактором впливу на еволюцію козацтва в даний період. Так, погіршення правового й економічного становища селянства в 60-х рр. (Другий Литовський Статут 1566 р.) призвело до значних селянських рухів і втеч, які з кінця 60-х – протягом 70-х років набувають масового характеру. Значна кількість втікачів направлялася на Запорожжя, що призводило до помітного зростання кількості козаків.

Цьому ж сприяла і поява на Запорозжі певної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство. Перевірка останніх почалася в Україні в 1557 р. з проведенням волочної поміри, а після Люблінської унії 1569 р. набула ще жорсткішого характеру. Тому в 70-х роках XVI ст. відбулося не лише кількісне зростання козацтва, а й якісне його перетворення. Боярство внесло в козацтво не тільки організуючий елемент, а й націлило його на боротьбу за визнання станових прав козаків у межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті роки дала певні позитивні результати (реєстри: 1572 р. та 1578 рр.).

Переважаюча ж більшість козаків, які не потрапили до реєстру, змушена була закріпитися на Запорозжі й вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А наступ великого магнатського землеволодіння та агресивна політика польського короля С. Баторія щодо «низовці» у другій половині 70-х років XVI ст. лише прискорили структурування запорожців (в основному козаків-воїнів) на рубежі 70–80-х рр. XVI ст. та їх об'єднання у військово-політичну організацію – Запорозьку Січ (остання була зафіксована джерелами на Томаківці на початку 80-х років XVI ст.). Січ одразу ж стала центром боротьби колишніх бояр, селян та низовиків (уходників, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав останніх, але вже в новій загальній іпостасі – козацтва. Створена Січ становила значну військову силу, з якою змушені були рахуватися не лише Крим та Порта, але й на яку воліли спиратися, як правителі Речі Посполитої, так і монархи інших держав (Росії, Австрії та ін.).

Таким чином, з виникненням Запорозької Січі, остання та й козацтво загалом перестають бути об'єктом і стають суб'єктом історичного процесу, тобто силою, яка не лише зазнавала певних впливів з боку українського суспільства та сусідніх держав, але й сама впливала на навколишній світ.

¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 540 с.; Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – 168 с.; Яковенко Н. Перші сто літ козащини // Генеза. – К., 1994. – С. 108–119; Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості (Матеріали міжнародної наукової конференції). – К.; Запоріжжя, 1997. – 376 с.; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – 336 с.; Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998. – 252 с.; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. – 296 с.; Гурбик А.О. «Українська Атлантида» (До історії виникнення першої Запорозької Січі) // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С. 68–82; Леп'яво С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.; Фігурний Ю.С. Історичні витоки військової культури українського козацтва. – К., 1999. – 124 с.; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – 298 с.; Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002; Грозовський І.М. Право нової Січі (1734–1775 рр.). – Х., 2000; Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004; Гурбик А.О. Томаківська Січ // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 536–547; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ, 2007. – 418 с.; Вирський Д. Околиця ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI–середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – 325 с.; Ч. 2. – 175 с.; Гурбик А.О. Політико–адміністративний устрій Запорозької Січі // Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С. 67–86. Гурбик А.О. Політико–адміністративний устрій Запорозької Січі (XVI–XVIII ст.) // Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. – К., 2009. – Т. 1. – С. 173–208.

² Мицик Ю.А. Запорізька Січ // «Тії слави козацької повік не забудем...». – Дніпропетровськ, 1989. – С. 35; Сегійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991. – С. 18; Яковенко Н. Перші сто літ козащини // Генеза. – К., 1994. – С. 117–119; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII століття. – К., 1997. – С. 116–118; Швидько Г. Січ Запорозька // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 757–759.

³ Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – S. 114–115; Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1960. – S. 48; 1978. – S. 27; Topolski J. Polska w czasach nowożytnych (1501–1795). – Poznań, 1994. – S. 206–208.

⁴ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. – М., 1847. – С. 1–24; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К., 1993. – С. 71–98; История о козаках запорожских. – М., 1847. – С. 5–6.

⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. І. – К., 1990. – С. 102–107; Падалка Л.В. К вопросу о существовании Запорожской Сичи // Киевская Старина. – 1894. – V. – С. 258–262.

⁶ История Украинской ССР. – Т. II. – К., 1982. – С. 182; Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – С. 13–44; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 124; Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі // Укр. іст. журн. – 1992. – № 12. – С. 129; Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1995. – № 5. – С. 68; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–середина XVII ст. – К., 2000. – С. 50–53; Гурбик А.О. Томаківська Січ: проблема хронологічної локації // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали VI Всеукраїнських історичних читань). – Кн. I. – К.; Черкаси, 1997. – С. 105–119; Гурбик А. Проблема територіальної та хронологічної локації першої Запорозької Січі // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості (Матеріали міжнародної наукової конференції). – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 14–27; Гурбик А. Томаківська Січ (70–ті роки XVI ст. – 1593 р.) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 22–44; Gurbik A. Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomakówce // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik CIX. – 2002. – № 3. – S. 67–85; Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 3–17; Його ж. Політико-адміністративний устрій Запорозької Січі // Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С. 67–86; .

⁷ Голобуцький В. Назв. праця. – С. 126.

⁸ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954. – С. 5–7.

⁹ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ. – С. 15.

¹⁰ Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва. Книга статей про історичне буття українського козацтва. – К., 2009. – С. 219.

¹¹ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ. – С. 15.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 138–139.

¹³ Голобуцький В. Назв. праця. – С. 124.

¹⁴ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ. – С. 15.

¹⁵ Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 343.

¹⁶ Грушевський М. Назв. праця. – С. 139–140; Швидько Г. Січ Запорізька // Довідник з історії України. – С. 757–759.

¹⁷ Мицик Ю. А. Назв. праця. – С. 37; Щербак В.О. Запорозька Січ... – С. 68; Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV _ середина XVII ст.). – К., 1997. – С. 38.

¹⁸ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – С. 394.

¹⁹ Там само.

²⁰ Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 5–8.

²¹ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 6.

²² Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7.

²³ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7.

²⁴ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7–8.

²⁵ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 8–9.

²⁶ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7.

²⁷ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7.

²⁸ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 9.

²⁹ Апанович О. Козацька енциклопедія. – С. 529.

³⁰ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 9.

³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. I. – СПб., 1846. – С. 170.

³² Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 99.

³³ Костомаров Н. Собрание сочинений. – Кн. 4. – СПб., 1902. – С. 17.

³⁴ Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. 2. – К., 1890. – С. 372; Голобуцький В. Назв. праця. – С. 123.

³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – К., 1886. – С. 84–85.

³⁶ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – Sanok, 1856. – S. 1358.

³⁷ Лемересь-Кельеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко–русские экономические связи. – М., Париж, 1970. – С. 64; Голобуцький В. Назв. праця. – С. 139.

³⁸ Цит. за: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – К., 1990. – С. 19.

- ³⁹ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 84; Kronika M. Bielskiego. – Т. 2. – S. 1059.
- ⁴⁰ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 43.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – С. 4–5.
- ⁴² Akta Historyczne do panowania Stefana Batorego. – Warszawa, 1881. – S. 31–37; Голобуцький В. Назв. праця. – С. 147.
- ⁴³ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1441.
- ⁴⁴ Голобуцький В. Назв. праця. – С. 148–149; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1590). – Чернігів, 1999. – С. 90–100.
- ⁴⁵ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1358.
- ⁴⁶ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1620.
- ⁴⁷ Голобуцький В. Назв. праця. – С. 123; Сергієнко Г. Я. Біля витоків... – С. 131; Щербак В. О. Запорозька Січ... – С. 68; Його ж. Українське козацтво: формування соціального стану... – С. 54.
- ⁴⁸ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1361.
- ⁴⁹ Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku 1584. – Kraków, 1858. – S. 156.
- ⁵⁰ Ibid. – S. 157.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Herby rycerstwa polskiego.... – S. 158.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Ibid. – S. 157, 159.
- ⁵⁷ Ibid.
- ⁵⁸ Ibid.
- ⁵⁹ Ibid. – S. 160.
- ⁶⁰ Ibid. – S. 157, 160.
- ⁶¹ Ibid. – S. 164.
- ⁶² Ibid. – S. 158.
- ⁶³ Грушевський М. С. Історія України–Руси. – Т. VII. – С. 139, 293.